

Ə.İ. Bayramov

UOT:330.1; 330.8; JEL: A12;A29.

İqtisadi antropologiya: insanın “iqtisadi” obrazı

Xülasə

İnsan problemi və onun iqtisadi həyatda təzahürünün adekvat nəzəri konstruksiyası müasir dövrün əsas problemi olaraq qalmaqdadır. Məqalədə yeni antropoloji baxış prizmasından sözügedən problemin konseptual təsviri verilir. Tədqiqatın metodologiyası sosial fəlsəfəyə, institusional və struktur – funksional yanaşmaya istinad edir. Alınan nəticələr insanın iqtisadi obrazlarına yanaşma müxtəlifliyinin konseptual ümumiləşdirilməsini, inkişaf prosesində iqtisadiyyatın subyektiv “aləminin” həlledici əhəmiyyətə malikliyini özündə ehtiva edir.

Açar sözlər: antropologiya, iqtisadi insan, model, “iqtisadiləşmə” prosesi, etika, seçim, mənafe

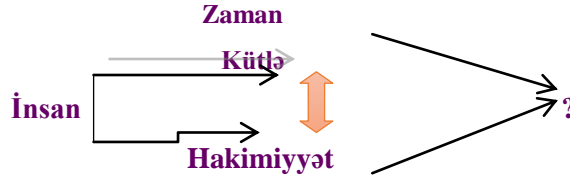
Giriş

İnsan problemi – dünyanın özü qədər “qədim” problemlər kateqoriyasına aiddir. Minilliklər boyu problemin aktualıq dərəcəsi yalnız yüksəliş yönümlü olmuşdur. Ümumbəşəri inkişaf tarixinin elə bir dövrünü yaxud mərhələsini göstərmək mümkün deyildir ki, həmin tarixi zaman sürəcində insan cəmiyyəti “insanlıq” keyfiyyətinin bütün məziyyətlərini özündə ehtiva etsin! Bəşər tarixində, ələlxüsus ilkin orta əsrlərdən etibarən, mühüm yer tutan, sosio-siyasi, sosio-mədəni və sosio-iqtisadi proseslərə yön verən, bu prosesləri konkret məna ilə “yükləyən” dini cərəyanlar belə, qeyd etdiyimiz prizmadan əhəmiyyətli hesab oluna biləcək dəyişikliklərə nail ola bilməmişlər. Modern eranın ilkin başlanğıcından etibarən dinin formalaşdırdığı sosial bütövlük (ümmət) praqmatik individualizmlə əvəzlənir. Fərd→sosiüm ikiliyində prioritetlik baxımından baş verən “yerdəyişmə”, fərdiyyətçiliyin sürətlə dərinləşməsi, insan həyatının mental modelində radikal yeniləşməyə gətirib çıxardı. Yeni antropologiya formalaşmağa başladı. Problemə müasir baxış, ələlxüsus fəlsəfi refleksiya ifrat diferensiallaşmanın yalnız olduğunu ortalığa qoymaqdadır. Daha konkret şəkildə ifadə etsək, “iqtisadi insan” tipli abstraktsiya insan probleminin həlli nöqtəyi – nəzərindən yetərli deyildir yaxud bu anlayış cəmiyyət həyatının, birgə yaşayış qaydalarının bütün spektrini özündə ehtiva etməkdədir. Son orta əsrlərdən bu günümüzdə qədər olan tarixi zaman kəsiyinin insan problematikasını prizmasından incələnməsi göstərir ki, “iqtisadi insan”ı yaradan və onu konkret məna ilə yükləyən yalnız iqtisad elmi deyildir. “İqtisadi insan” anlayışı integrativ – universal səciyyə daşıyır və əksər sosial elmlərin tədqiqat predmeti statusuna malikdir. Başqa sözlə, müasir dövrün xarakterinə uyğun olaraq, “iqtisadi insan” – digər “insanların” (siyasi, sosial və s.) da mənafeləri yönümündə fəaliyyət göstərir. Axı, sosio – iqtisadi sferanın ifrat dərəcədə “siyasiləşdirildiyi” bir situasiyada başqa məzmunlu nəticə, zətən mümkünsüzdür. Məsələn, modernə qədərki dövrdə sözügedən kumulyativlik “dini insan”a məxsus olmuşdur. Yaxud, qlobal səviyyədə gözlənilən kardinal xarakterli keyfiyyət dəyişikliklərinin qərarlaşdığı halda... ön plana kreativ, qeyri – standart təfəkkür tərzinə malik olan “rəqəmsal insan” çıxacaqdır. Digər tərəfdən, “iqtisadi insan” – daha çox sosial fenomendir... Və, bu anlamda məqsədimiz yeni antropoloji yanaşmanın “iqtisadi insan” üzərində proyeksiyasını incələməkdən ibarətdir.

İnsan nə istəyir? – neoklassik məntiqin yetərsizliyi kontekstində

“İnsan üçün ən dəhşətli” – naməlumun ona təmas etməsidir. İnsan ona nəyin toxunduğunu görməli və bilməlidir, yaxud ən azı bunun nə olduğunu təsəvvür etməlidir” [2, s.5]. “Naməlum” qarşısında qorxunu neytrallaşdırma biləcək iki yol var.

- Kütlədə “ərimək”, onun bir elementinə çevrilmək;
- Hakimiyyətə “sığınmaq”.

Problemin bundan bəsit şəkildə qoyuluşu yəqin ki, mümkün deyildir. Kütlə - “sımasızdır”, “boz”dur, instinktlə hərəkət edən çoxluqdur. Yəni, mental məzmunu xalis “heçlik” anlamındadır. Kütlədaxili münasibətlərdə hər hansı bir sərhədliliyin yoxluğu ilə bahəm, bərabərlik təsəvvürü hakimdir. Mahiyyətə, qeyri – bərabərliklərin toplusu olan kütlədə bərabərliyin olması, o deməkdir ki, ədalət konsepti bütün təfərrüatı ilə mötərizə xaricindədir. Kütlənin əsas xarakteristikası – kortəbiilikdir. İnstinkt – heç nədə məqsədyönlülük (prosesual anlamda) yarada bilməz. Kütlənin ideyası, inamı (kredosu), eləcə də “keçmiş” və “gələcək” zaman modusları ilə hər hansısa bir formada bağlılığı (əlaqəsi) olmur. Kütlə - yalnız “indiki” zamanla, “bu anla” yaşayır. “İqtisadi insan”, yəni iqtisad elminin – meynstrimin seçdiyi nəzəri “subyekt”- həmin kütlənin sıra nəfərlərindən biridir. A.Smit – “iqtisadi insan”ın “mömin katolik” olduğuna istinadla hesab edirdi ki, hətta bu gün də anlaşılmazlıq yaradan və daha çox nəzəri məzmun daşıyan problemlər “iman işığında” aradan qalxacaqdır.

Paradoksallıq ondadır ki, “eqoizm” üzərində qurulan iqtisadi konstruksiyada şərtləri diqtə edən Tanrı yox, şeytan olur.

Heç bir din, o cümlədən katolisizm – eqoizmi qəbul etmir. Bütün dinlər, katolisizm ən başda olmaqla, insanın özündən daha çox ətrafına xidmət etməsini imandan hesab edirlər. Eqoist mənafenin dominant olduğu cəmiyyətdə “nəyin bahasına olursa olsun” prinsipi iqtisadi fəaliyyətin əsas şüarına çevrilir, insan yaşayışı üçün zəruri olan təbii – ekoloji mühit məhv edilir, cəmiyyətin daha keyfiyyətli gələcəyə gedən yolu bağlamır. “İndi” və “gələcək” zaman modusları arasında rəvan keçid imkanları tükənir və cəmiyyət – neoklassikanın istədiyi kimi – yalnız “bu günlə” yaşamağa başlayır. Bu aspektdən cəmiyyətdə “homogenləşmə” prosesi start götürür. Müxtəliflərin “eyniyyətə” gəlməsi/gətirilməsi isə istənilən situasiyada əks – effekt verir. Yəni, bütün təfərrüatı ilə birlikdə xaos situasiyası formalaşır. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, texnologiyanın və maddi təminatın səviyyəsindən asılı olmayaraq, “bu günlə” məhdudlaşan yaşayışın sonrası (gələcəyi) yalnız tənəzzüllə (ən yaxşı halda) müşaiət oluna bilər.

Müasir dövrün, daha konkret ifadə ilə - rəqəmsal paradiqmanın yeni, “rəqəmsal” kütlə yaratma prosesi, mahiyyət etirbari ilə özünün ənənəvi analoqundan o qədər də fərqlənmişdir. Və, çox qəribədir ki, “rəqəmsal” kütlənin “doğuşu” – sosio-mədəni identikliyin artıq gerçəkləşdiyi sosiumları yaxud inkişaf etmiş cəmiyyətləri daha çox intensivliklə əhatə etməkdədir. “Virtual” kütlə - müasir sivilizasiyanın aparıcı sosial varlığı keyfiyyətinə sahiblənməkdədir. “Virtual” kütlədə - instinkt özünün ənənəvi təzahür formasından fərqli olaraq – proqram təminatına istinad edir yaxud proqram təminatının doğurduğu. Yəni, yaradılan və idarə ediləndir. Məqsədyönlülük keyfiyyətinə sahib olan instinktdir. Amma, kütlənin mənafeyi prizmasından deyil, proqram təminatını “təmin” edənlərin maraqlarına istiqamətlənmiş məqsədyönlülükdür. Anlaşılan bu ki, sosial varlığın tarixi - təkamülü prosesində “anlaşılmazlıq” baş verməkdədir: zooloji sürü – mağara “sürüsü” – ibtidai icma – kütlə - geososium – millət... – kütlə (virtual)!

Millətin – kütləyə dönüşü. Varlığı, eləcə də məcmu fəaliyyət sferalarını mənə ilə “yükləyən” dəyərlərin “ləğvi” – sosial varlığa münasibətdə geri sayımı reallaşdırən əsas səbəbdir. Rəqəmsal paradiqma – müxtəliflikləri, müxtəlif fərqlilikləri doğuran, iyerarxiyanın, mərkəzçiliyin prinsipə mümkünəz olduğunu ortalığa qoyan konstruksiyadır. Bu məziyyətlər, eyni ilə sosial sferaya, sosial varlığa münasibətdə də gerçəkdir. Rəqəmsallaşma – hakimiyyətin ənənəvi, klassik məzmununu da kəskin deformasiyaya uğradır. Funksional fəaliyyətin əksər sferalarının özünəxas avtonom hakimiyyəti (insansız idarədən) formalaşır ki, bu da elə mahiyyətə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, “naməlumun ona (insana) təmas etməsidir”. Başqa sözlə, E.Cannetin dediyi “insan üçün ən dəhşətli şey” aradan qalxmır. Yəni, formalaşmaqda olan rəqəmsal “kütlə” – daha savadlı müstəvidə qərarlaşsa da, mahiyyət çalarları nöqtəyi – nəzərindən əsaslı yeniləşməyə məruz qalır. İnsanı fəzilətlərin ictimai şüurun periferiyasına sıxışdırılmış bir vəziyyətdə qalması davam edir. Digər tərəfdən, yuxarıda da,

qeyd etdiyimiz kimi, hakimiyyətlə baş verən/verməsi gözlənilən kardinal dəyişiklik, hakimiyyətin klassik yozumunun aradan qalxması, hakimiyyətə “sığınmağın” qoruyucu mexanizm olmayacağı gerçəyin ortalığa qoymaqdadır. Beləliklə, ifrat individualizmin tüğyan etdiyi dövrdə “insan nə istəyir?” və onun istəyinin cəmiyyət miqyasında proyeksiyası necə olmalıdır? sualı bu gün də açıq qalmaqdadır.

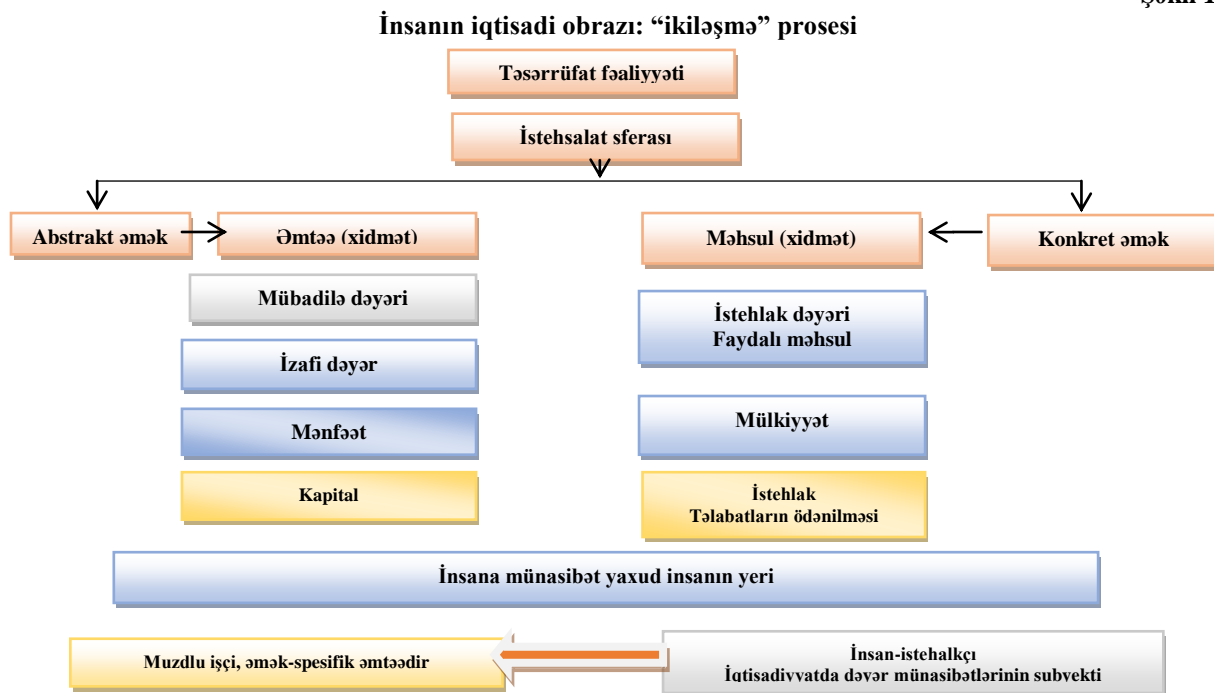
Individualizm:iqtisadi “Mən”in dominant mövqeyə keçidi

Sosial elmlər, sözün həqiqi mənasında insanı “parçalamaqla” məşğuldurlar: “sosial” insan, “siyasi” insan, “psixoloji” insan, “iqtisadi” insan! Qeyd edək ki, iqtisad elmini təmsil etsək də, insan “parçalarına” münasibətdə tərəf tutmur. Və, hesab edirik ki, iqtisadiyyatda “insan” probleminin həlli imkanları, insanın ümumi konsepsiyasında, antropologiyada “gizlidir”. Əslində, insan– çoxsaylı “Mən”lərdən ibarət olan üzvi xarakterli biososial varlıqdır. Funksional fəaliyyətin spektral bölgüsünə adekvat şəkildə ayrı – ayrı “hissələrə” parçalanmır. Sadəcə olaraq, konkret fəaliyyət sferasına adaptasiya olunmuş davranış tərzini sərgiləyir. İnsanın şüurunda çoxsaylı “Mən”lərin ierarxik strukturu mövcuddur. Amma, sözügedən ierarxik struktur sabit xassəli deyildir: situativ səciyyəlidir. Yəni, dəyişən, daima dinamikada olan bir prosesdir. Amma, nədən “iqtisadi insan” – digərləri ilə müqayisədə insanın aparıcı obrazına çevrilmişdir? Hesab edirik ki, bu aspektdən iki amil həlledici rol oynamışdır:

Ümumi cəmiyyət miqyasında hər şeyin (təkcə iqtisadi məzmunlu olanların deyil), amma. hər şeyin iqtisadi koordinant sistemində qiymətləndirilməsi, sahə və sferasından asılı olmayaraq, alınan nəticələrin dəyər ölçüsünün dominant səciyyə daşması. A.Vijlestov [6] tamamilə haqlı olaraq, qeyd edir ki, XVII əsrdən, yəni modern erasının başlanğıcından etibarən cəmiyyətin sosio – mədəni inkişafında (sosio-iqtisadi yeniləşmənin təsiri altında) iki bir – birinə zidd olan təmayül yarandı (şəkil 1). Şəkildən görüldüyü kimi, iqtisadi prosesdə insanın iştirakı, bir – birindən əsaslı surətdə fərqlənən ikili təzahür nümayiş etdirir. Görünən bu ki, klassik bazarın qərarlaşdığı dövrdə insanın iqtisadi sferada iştirakı kapital→tələbat dilemmasını əhatə etmişdir. Kapitalyönlümlükdə - belə ifadə etmək caizsə - insan – sadəcə olaraq müzdü işçidir, öz əməyini satmaqla tələbatlarını ödəməyə çalışır. Müzdü işçi kimi – insan cəmiyyətin dəyər münasibətlərinin subyekt deyil, iqtisadi fəaliyyət prosesinin bir amili (işçi qüvvəsi), “vintiki” keyfiyyətində çıxış edir. İnsanın dəyərtutumluluğu az – çox dərəcədə istehlak sferasında yer almışdır. Başqa sözlə, tələbatyönlümlülük – insanın insan kimi təzahürünü gerçəkləşdirir. Söz yox ki, belə bir situasiyada kapitalın tələbata münasibətində insani fəzilətlər axtarmaq mənasızdır. Məhz bu anlamda, ifrat fərdiləşməyə əsaslanan və maksimum mənfəət dalınca “qaçan” “iqtisadi insan” modeli, heç şübhəsiz kapitalın “xidmətçisi” rolunda çıxış edir. Digər tərəfdən, digər “insanlar” da (siyasi, sosial və s.) konkret fəaliyyət sferasında (bu halda sferanın “necə”liyinin heç bir mənası olmur) gözlədikləri effekti iqtisadi koordinant sistemində qiymətləndirirlər. Və, həmin effektin maksimumlaşdırılmasına cəhd göstərirlər. Məsələn, korrupsiya ilə məşğul olan yüksək vəzifəli dövlət məmuru yaxud xarici ölkələrə yaxud sosio- iqtisadi subyektlərə lobbicilik edən parlament üzvü (millət vəkili) – sırf “iqtisadi insan” kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu aspekt - siyasi, sosial, dini və s. “insanların” iqtisadiləşməsi – ölkələr arası münasibətlərdə də geniş yayılmış bir haldır. Məsələn, geosiyasi mənafeələrin, daha çox və hətta sistemli olaraq geoiqtisadi mənafeələrə reduksiyası, iqtisadi baxışın “mütləq” hakimiyyətə gəldiyinin əyani sübutu kimi qəbul edilə bilər.

İqtisad elminin digər sosial elmlərdən (politologiya, sosiologiya, psixologiya, kulturologiya və s.) ayrılması, “əlahiddələşməsi” istəyinin reallaşması prizmasından canlı insanın ifrat dərəcədə bəsitləşdirilmiş iqtisadi obrazının formalaşdırılması qaçılmaz hala gəlmişdir. Əslində, bununla iqtisad elmi həm fəlsəfə, həm də sadaladığımız sosial elmlərdən “uzaqlaşmağı” və müstəqilliyini qəbul etdirməyi bacardı. Amma. dəyər münasibətlərinin görünməmiş dərəcədə aktuallaşması, eləcə də, iqtisadi hərəkətin “yaradıcı mexanizmlərinə”, sürət tezliyinə və prosesin effektiv gedişinə təsirinin hissədiləcək dərəcədə artması, “iqtisadi insan” modelinin elmlərarası (oxu:şərikli) fenomenal abstraktsiya kimi qəbulu, iqtisad elmini əvvəlki mövqelərindən geri çəkilmək məcburiyyəti ilə üz-üzə qoydu. Doğrudur, ortodoksal mövqə sərgiləyənlərin bir çoxu hələ də iqtisad elminin “xalis”liyini “mətanətlə” qorumaqda davam edirlər. Lakin, bu “davamiyyətin” ömrü uzun ola bilməz.

Şəkil 1.

Hələ ki, ortodoksların mövqeyi öz sabitliyini qorumaqdadır. J.Batay yazır ki: "Homogen cəmiyyətdə insan istehsal etdiyi qədərdir. İnsan – özü üçün yaşayan varlıq deyildir. o, kollektiv istehsal funksiyasının məlum sərhədləri çərçivəsində idarə olunur" [9]. Utilitarizmin protejesi olan "fayda" fenomeni, hansı ki, hər şeyi ehtiva edir, cəmiyyət həyatının əsas mənasına çevrilmişdir. K.Labal [9] qeyd edir ki, utilitarizmin formalaşma tarixi iki əsas sualın aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır:

- ✓ *Cəmiyyət quruculuğu necə olmalıdır?*
- ✓ *İnsan nə etsin? Yəni, onun üçün müəyyənləşdirilən və onun "təhrik" edildiyi iqtisadi funksiyanın "neytrallaşdırılması" na necə nail ola bilər?*

Xüsusi olaraq və təfəssilatlı şəkildə şərh etməyə lüzum yoxdur ki, K.Lavalın ortalığa qoyduğu suallara "xalis" iqtisad elminin çərçivəsində yaxud neoklassikanın aksiomatik müddəalarına istinadla cavab vermək mümkün deyildir. Buna rəğmən, doğrudanmı hamı (cəmiyyətin hər bir üzvü) "iqtisadi insan" təfəkkürü ilə hərəkət edir? sualına psixoloqlar mənfə cəvab verirlər. Hələ keçən əsrin ortalarında psixoloqlar individualizmdə iki tipi fərqləndirirdilər:

Şəxsi inamı əsasında hərəkət edən yaradıcı şəxsiyyət;

Bazar "şəxsiyyəti", yəni "iqtisadi insan" egoist mənafeləri güdür və "baha satılmağa" meyllidir.

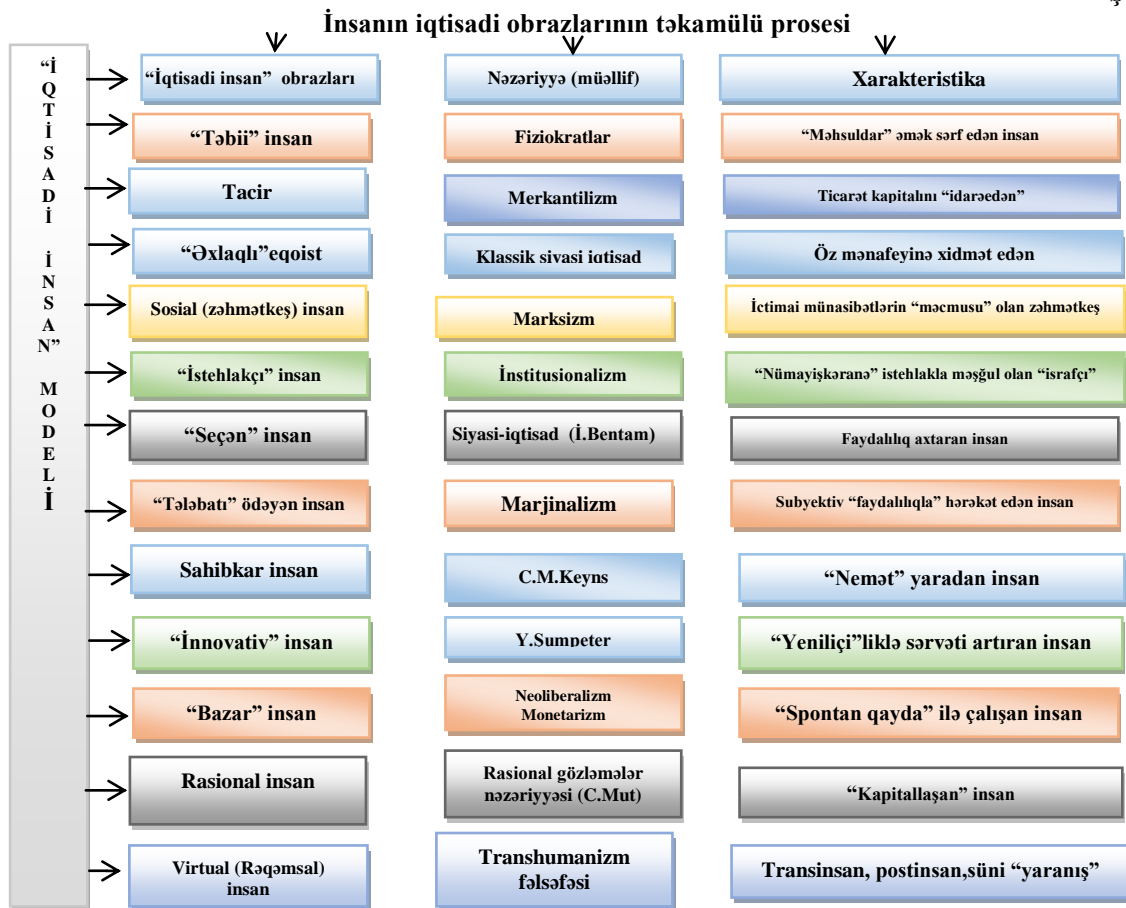
Göründüyü kimi, iqtisadi gerçəklik – "iqtisadi insan"dan əsaslı surətdə fərqlənən fərqli bir "insan"ında olduğunu ortalığa qoymuşdur. İctimai həyatın bütün spektrinə iqtisadi təfəkkürlə yanaşan "imperialistlərin" bu nüansa diqqət yetirmələri müəyyən anlamda "ayıldıcı" təsir göstərə bilər. Lakin, problemin əsas ağırlıq mərkəzi "iqtisadi insan" abstraktıyasına biət edənlərin sayı yaxud əhatə dairəsi deyildir. Sözsüz ki, istənilən cəmiyyətdə bazar "şəxsiyyəti" yaxud "iqtisadi insan" təfəkküründə olmayanlar vardır. Əsas problem – bütünlükdə iqtisadiyyatın, sosio-iqtisadi sferanın funksional fəaliyyət sisteminin "iqtisadi insan"ın "dəyərlərinə" istinad etməsidir. Bu anlamda, sözügedən modeli qəbul etməyənlər belə həmin təfəkkürün diqtəsi altında hərəkət edirlər. Sistem sinerjiyası deyilən bir keyfiyyət situasiyası formalaşır. Və, ortodokslar da buna obyektiv qanunauyğunluq "libası" geyindirirlər.

İnsanın “iqtisadiləşdirilməsi” prosesinə təkamülçü baxış

Hələ A.Marşal [10] əminliklə qeyd edirdi ki, iqtisadi prosesləri anlamaq üçün təkcə təbiətə deyil, antropologiyaya – insan təbiətinə də diqqət yetirmək lazımdır. Ümumbəşəri tarixi – təkamül prosesi göstərir ki, nəzəri fikirdə insanın “iqtisadiləşməsi” meyli fiziokratlardan başlanır. Düzdür, torpağı əsas amil, aqrar sferanı əsas fəaliyyət sahəsi hesab edən fiziokartlarda insan – təbii şəkildə mövcud olan kimi qəbul edilirdi. Qeyd etdiyimiz meyl (“iqtisadiləşmə” meyli) yalnız əməyi, eyni zamanda bütövlükdə deyil, yalnız “məhsuldar” olanın qabardılmasından başlanır. Yəni, insan “təbii” şəkildə mövcud olandır, lakin “məhsuldar” əmək sərf edən insan iqtisadi kontekstdə “təbii” insanın əsas təzahür formasıdır. Merkantilist sistemdə isə sözügedən meylin əsasında “tacir” insan dayanır. “Tacir” insan – sərvət toplamanın əsas subyekti, solumdaxili və solumlararası əlaqələrin formalaşmasında müəyyən – birtərəfli (iqtisadi kontekstdə) rol oynayan, amma “təbii” insanı inkar etməyən bir nəzəri abstraksiyanın ortaliğa qoyduğu subyektidir. Əslində, hər iki yanaşmada insanın bütövlükdə özü deyil, əməyin hansısa bir seqmenti qabardılır. İnsanın mütləq anlamda “iqtisadiləşdirilməsi” klassik siyasi iqtisad tərəfindən həyata keçirilmişdir.

“İqtisadi insan” – canlı insanın iqtisadi təzahür forması kimi qəbul edildi. Yaxud, canlı insan – “iqtisadi insanın” funksiyasına çevrildi. “İqtisadi insan” modeli – qədim və orta əsrlərin köləliyinin – “aclıq ölümü təhlükəsi altında” (N.Berdıyayev) – məzmun etibarı ilə, “təbii” üsullarla bərpası deməkdir: Məhz həmin dövrdə yaranmış və getdikcə kəskinləşməkdə olan əmək→kapital ziddiyyətinə “təbiilik” görüntüsü vermək baxımından “əxlaqlı eqoist” əsas istinad nöqtəsinə çevrilir.

Şəkil 2.

O dövrdə formalaşmış marksizmin bütün baxışlar sistemi məhz bu ziddiyyətin üzərində qurulmuşdur. E.Fromm yazırdı ki: “... Marks ... insanlığın azadlığa çıxmasını... azad əməyin hökmran olduğu, istehsal yox, insan üçün varolan cəmiyyəti..., tamqiyətli insanlığın qərarlaşmasını... arzulayırdı”[14]. Marksizmə qeyd olunan yönümdə baxış tarixi gerçəkliyi əks etdirir. Amma... marksizmdə insan – insan kimi deyil,ictimai münasibətlərin məcmusu kimi səciyyələndirilirdi. Yəni,

münasibətlərin keyfiyyət dəyişikliyinə uğraması kifayətdir ki, sözün tam mənasında “yeni” insan formalaşsın... Sanki söhbət, bugünkü transhumanizm fəlsəfəsinin “postinsan” cəfəngiyyatının XIX əsrdəki təzahür formasından gedir?! Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, 70 illik SSRİ dövründə mahiyyətə “inkubator” insanı – “sovet adamı” formalaşdırmaq istəyi də məhz insanın “münasibətlər məcmusu” olması təsbitindən qaynaqlanırdı. İnsan – “öz zamanəsinin övlədidir” deyimi (İmam Əli), mahiyyətə tam doğru olan tezis “münasibətlər məcmusuna” necə reduksiya olunur sualının cavabını, yəqin ki, heç axtarmağa ehtiyac yoxdur. Eyni zamanda, insanın iqtisadi obrazının iqtisadi münasibətlərdə baş verən dəyişikliklərə adekvat şəkildə modifikasiyaya uğraması, “iqtisadi insan” modelinin mahiyyət dəyişikliyinə dəlalət etmir. Yəni, yeniləşən – “iqtisadi insan”ın təzahür formasıdır. Bu sırada sonuncu modifikasiya – “virtual (rəqəmsal) insan” abstraksiyasının əsas, aparıcı nəzəri subyektə çevrilməsi, paralel şəkildə rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması, nəinki iqtisadi sferada, eləcə də bütün cəmiyyət miqyasında modern dövrün, industrial təsərrüfat tipinin bütün prinsip, norma və normativlərini yararsız hala gətirdi.

Əməyin transformasiyası, əmək→kapital münasibətlərinin tam fərqli məzmun daşıyan “çərçivəyə” salınması və təbii ki, azadlığın virtuallaşması “iqtisadi insan”ın daha da çox “iqtisadiləşməsi”nə və daha kəskin formada fərdiləşməsinə gətirib çıxardı. “İndi həqiqətən də mütləq azadlığın hökmranlığı qərarlaşıbdır: Hamı və hər kəsin heç bir şeyə bağlılığı, heç kimə münasibətdə öhdəliyi, heç nəyə iman qalmamışdır. Əvvəllər işarəni (simvolu) reallığa bağlayan hansısa bir tilsim, hansısa bir tilsimli öhdəlik olmuşdur... Kapital işarələri “sadələvh imandan” azad etdi və xalis dövriyyəyə buraxdı” [4, s.61]. J.Bodriyardan gətirdiyimiz iqtibas müasir reallığı (“iqtisadi insan” modeli nöqtəyi – nəzərindən) sistemli şəkildə təsvir edir.

Əvvəldə də, qeyd etdiyimiz kimi, rəqəmsal paradigmanın “insansız” iqtisadiyyat sistemində də “iqtisadi insan” abstraksiyası bütün gücü ilə fəaliyyət göstərməkdədir. Yəni, “eqoist mənafe” – fərdi fəaliyyətin əsas oriyentiri olaraq qalmaqdadır. Beləliklə, müasir dövrün (hələ ki) sonuncu insanı – “rəqəmsal insandır”[1, səh.189]. Onun üçün zaman və azadlıq konseptləri, eləcə də milli rifah anlayışı heç bir önəm kəsb etmir. “Rəqəmsal insan” – getdikcə daha geniş spektdə “süni intellekt” formasında “konkretləşən”, elmi özünün “xidmətçisinə” çevirməyi bacarmış nəzəri abstraksiyadır. Həm də, o özünün klassik və neoklassik variantlarından fərqli olaraq, informasiya məhdudluğu ilə qarşılaşmır. Yəni, “informasiyalı eqositdir”.

“İqtisadi insan” modeli: abstraksiya yoxsa reallıq.

Bir sıra sosioloji araşdırmalarda “iqtisadi insan”ın klassik interpretasiyasına fərqli prizmalardan yanaşırlar. Amma, bu qəbildən olan baxışları. “iqtisadi insan”ın beş müxtəlif konsepsiyası kimi səciyyələndirmək yalnızdır [7,s.107]. Məsələn, “iqtisadi insan” anlayışına yanaşmada E.Şpranger [5] – faydalılıq aspektini qabardır.

E.Fromm [15,s.84] üçün əsas olan onun (“iqtisadi insan”ın) “bazar xarakterinə” sahibliyidir və s. Lakin, qeyd edilənlər, bu və ya digər formada “iqtisadi insan” modelinin tərkib üsürləridir. K.Polani [11] anlayışa yanaşmada iki variantı fərqləndirir: formal (yaxud, “iqtisadi”) və substantiv (yaxud, “təsərrüfat). Funksional fəaliyyət məhz birinci variantda təzahür edir. İkinci (substantiv) variantı isə ilkin çıxış nöqtəsini (fiziki mühit, resurslar və s.) ehtiva edir. Başqa sözlə, birincidə - insan iqtisadi agent kimi çıxış edir, ikincidə - iqtisadiyyata insan varlığının xüsusi sferası kimi yanaşır.

Cədvəl 1.

“İqtisadi insan” modelinə klassik və neoklassik baxışların fərqliliyi

“İqtisadi insanın əsas xarakterik cəhətləri	Əlamətlər	Müqayisə	
		Klassik “iqtisadi insan”	Neoklassik “iqtisadi insan”
1. Şəxsi mənafe 2. Seçim 3. Üstünlük və məhdudiyatlar 4. Rəşionallizm 5. Qiymətləndirmə 6. Qərar qəbul etmə 7. İnformasiyanın məhdudluğu	1.Gerçəklik dərəcəsi 2.Eqoizm 3.Rəşionallıq 4.Fəaliyyət mexanizmi 5.Davranışın motivini müəyyən edən 6.Əsas konseptual baza 7.Motiv və tələbatların müxtəlifliyi	Nəzəri abstraksiya Mütləqdir Mütləqdir “Təbii qayda”(bazar münasibətləri) Maksimum nəticə Liberalizm -Maksimum gəlir; -Maksimum sərvət; -Şəxsi tələbatın tam şəkildə	Real iqtisadi agent; Məhduddur; Şərtidir (nisbidir); “Spotan qayda”(cəmiyyət miqyasında) Maksimum nəticə (adət və əvvəlki təcrübə) Neoliberalizm -Maksimum qayda; -Şəxsi tələbatın tam şəkildə

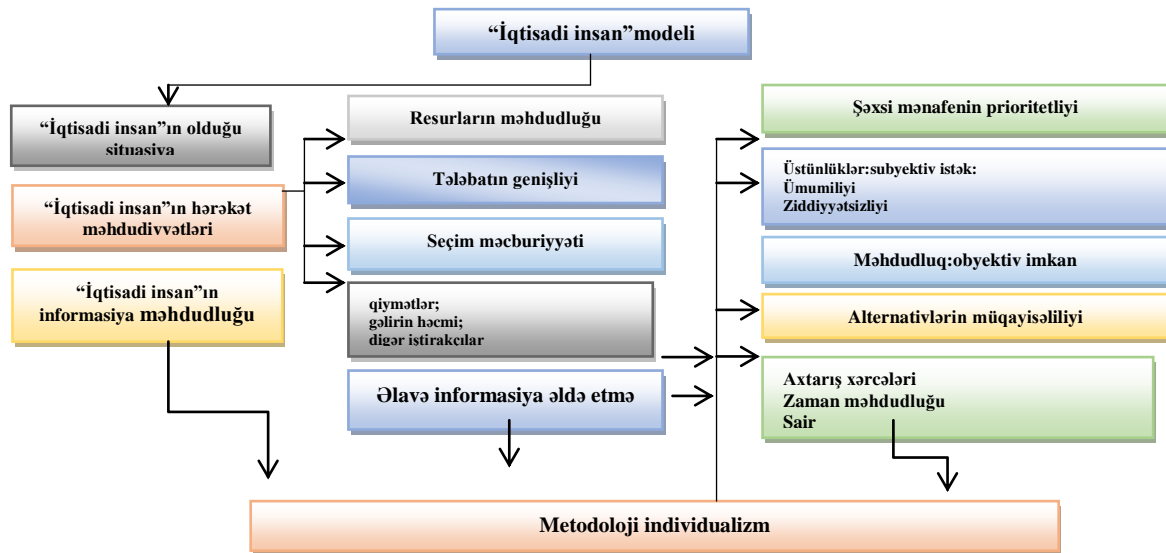
		ödənilməsi	ödənilməsi; -Spesifik tələbat; -Müxtəlifliyə canatma; -Özünə diqqət çəkmə.
--	--	------------	---

Qeyd etmək lazımdır ki, “iqtisadi insan”ın klassik obrazının formalaşdırılmasında A. Smit yalnız deyildir. Belə ki, məhz İ.Bentam [8] yazırdı ki, yalnız ayrıca götürülmüş individiumun mənafeləri mövcuddur. Cəmiyyət – həmin individiumların cəmidən başqa bir şey deyildir. Fayda kateqoriyasını aktuallaşdıran da onun utilitarizm konsepsiyası olmuşdur. C.Mill – “iqtisadi insan” modelini formalaşdırmış və onun nəzəri abstraksiya olduğunu qeyd etmişdir [17]. “İqtisadi insan”ın marjinalist konsepsiyasının formalaşmasında İ.Bentam və C.Millin baxışları həlledici rol oynamışdır. Kembric məktəbi, ələlxüsus A.Marşall [3] “iqtisadi insan” ın neoklassik konstruksiyasının qurulmasında mühüm yer alırlar. Sxemdən də, göründüyü kimi, Kembric məktəbi insanın iqtisadi obrazını antropoloji bazada əsaslandırmışdır. Və, hesab edirdilər ki, “iqtisadi insan” – real insandır, onun davranışı da real iqtisadi agentin davranışı ilə üst – üstə düşür.

Növbəti sxemdə (şəkil 3), “iqtisadi insan” modelinin funksional strukturu və fəaliyyət mexanizminin mahiyyət açıqlanması öz əksini tapmışdır.

Şəkil 3.

“İqtisadi insan” modelinin funksional – struktur xarakteristikasının sadələşdirilmiş blok – sxemi

Göründüyü kimi, “iqtisadi insan”ın fəaliyyət mexanizmi ifrat dərəcədə bəsitləşdirilmiş bir formadadır. Digər tərəfdən, funksional fəaliyyət sferasında onun davranış modeli necədir, yaxud necə olmalıdır sualına hər hansısa bir məzmununda aydınlıq gətirilmir. Əgər, neoklassikanın iddia etdiyi kimi, “iqtisadi insan” real agentdirsə, yəni gerçək olan konkret subyektdirsə, onda funksional fəaliyyət sferası da abstrakt deyil, konkret anlayışlarla təsvir olunmalıdır. Neoklassikanın iqtisadi gerçəkliyi “olduğu kimi” təsvir/şərh edə bilməməsinin məntiqi kökləri məhz “iqtisadi insan” modelinə “aşırı” bağlılıqdan qaynaqlanır. Hesab edirik ki, qeyd edilənlər məqsədli/düşünülmüş “çatışmazlıqlardır”... Məqsəd – böyük ehtimalla – iqtisad elminin, müstəqil elm sahəsi kimi elmi statusunu mühafizə etməkdən ibarətdir. Digər tərəfdən, son dövrlərdə sosio-psixoloji anlayışlardan yararlanmaqla aktuallaşan davranış iqtisadiyyatının meydana çıxması, neoklassik “cəbhə”də geri sayımın başlanğıcı kimi səciyyələndirilə bilər.

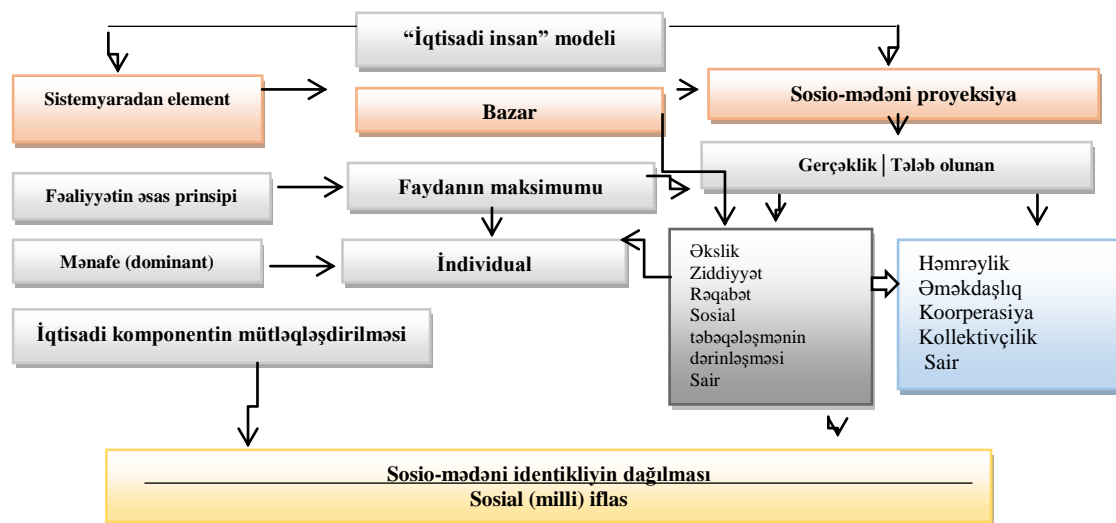
“İqtisadi insan” – yaxud “əxlaqlı eqosit” – sosial mənşəyindən imtina edən individiumdur. Onun “əxlaqlı” olması prinsipə, mümkün deyildir. Bu təyinatı verməklə - A.Smitin “iqtisadi insan”ın mömin katolik olduğunu unutmayacağına olan inamını ifadə etmişdir. Əslində, A.Smit iki “müxtəlifliyi” – interpretasiya prosesində yerdəyişməyə “vadar” etmişdir: Hissi – emosional yanaşmanı yalnız konkret olana münasibətdə yoxlamaq olar. Abstraksiya (məsələn, “ictimai nemət”

və s.) bu aspektdən əhəmiyyət kəsb etmir. Və, insanın təbiətində ən güclü hiss – eqoizmdir. Hər halda, insan fəzilətləri ilə müqayisədə daha üstün durumdadır. Və, burdan da, eqoizm - konkret fərdə aid edilir. Bütün mənəvi – etik dəyərlər sistemi isə abstraktsiya kimi qəbul olunur. Formal məntiq çərçivəsində çıxış edən, fayda → itki ikiliyinə “ya → ya” tipli seçim metodikası ilə yanaşan, gerçəkliyi – elementlərin mexaniki toplusu kimi görən subyekt (eqoist) – dəyərlər sistemi yaxud insan fəzilətləri, o cümlədən dini əqidə ilə bağlı ola bilməz. Digər tərəfdən, “iqtisadi insan” “ictimai nemət” anlayışını heç bir halda qəbul edə bilməz və etmir də! Və, tam məntiqi olaraq, onun davranışındakı ardıcılıq – səbəbiyyət asılılığına uyğun şəkildə baş verir. “İqtisadi insan”ın ifrat individualizminin ən təhlükəli təzahürü cəmiyyətin sosio-mədəni dəyərlər sisteminə “aşırı” etinasızlığıdır. Başqa sözlə, “iqtisadi insan” – sözün bütün mənalarında – bazar “şəxsiyyəti” kimi çıxış edir.

Şəkil 4-dən görüldüyü kimi, “iqtisadi insan”ın funksional fəaliyyətinin sosio-mədəni proyeksiyası – ümümcəmiyyət miqyasında problem yaratmadan qeyri heç bir mənə kəsb etmir. Sözügedən problemlər – bütövlükdə cəmiyyətin (oxu:millətin) varoluşu və dayanıqlı inkişafının əsaslarını məhv edir... Sosio – mədəni identikliyin dağılması – nəticə etibarı ilə millətin “yox olması” deməkdir. “İqtisadi insan”ın etik prinsiplərlə əlaqələndirilməsi, gözlənilən iflasdan yan keçmənin başlanğıc mərhələsi kimi qəbul edilməlidir. “İqtisadi insan”ın funksional fəaliyyətinin sosio-mədəni proyeksiyası – ümümcəmiyyət miqyasında problem yaratmadan qeyri heç bir mənə kəsb etmir. Sözügedən problemlər – bütövlükdə cəmiyyətin (oxu:millətin) varoluşu və dayanıqlı inkişafının əsaslarını məhv edir. Sosio – mədəni identikliyin dağılması – nəticə etibarı ilə millətin “yox olması” deməkdir. “İqtisadi insan”ın etik prinsiplərlə əlaqələndirilməsi, gözlənilən iflasdan yan keçmənin başlanğıc mərhələsi kimi qəbul edilməlidir.

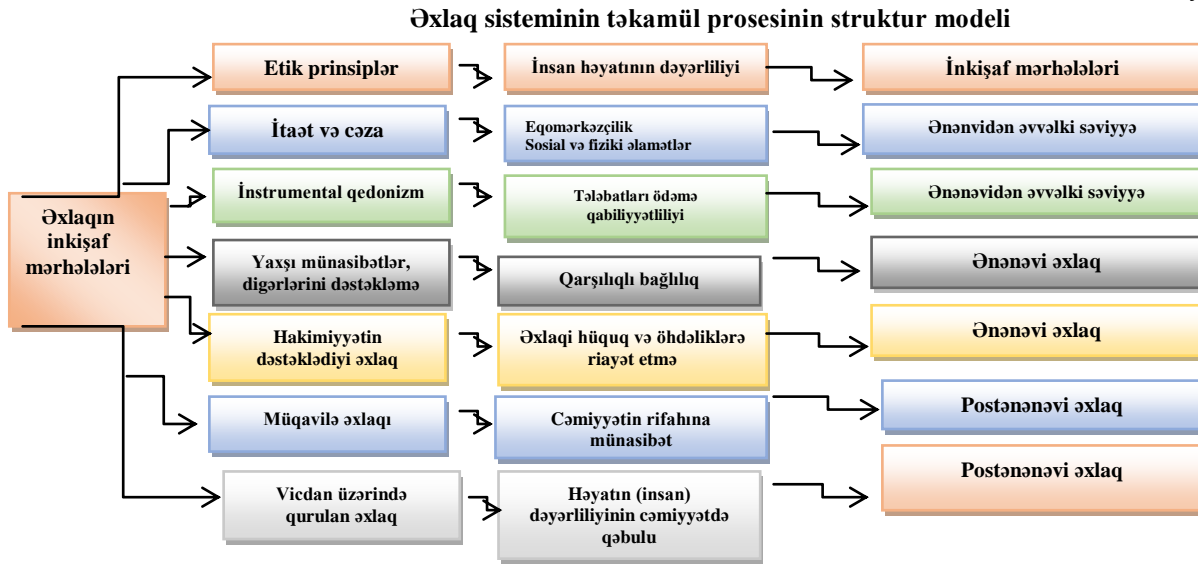
Şəkil 4.

“İqtisadi insan”: sosio – mədəni sferaya etinasız münasibət

Aşağıdakı modelin (şəkil 5) tərtibatında L.Kolberqin [16,s.630-646] araşdırmalarından istifadə olunmuşdur. L.Kolberq üçün əxlaqi inkişafın ən yüksək səviyyəsi etik prinsiplərin sonsuzluğa qədər “işlək” olmasıdır. Eyni zamanda, “iqtisadi insan”ın neoklassik interpretasiyası, klassiklərdən fərqli olaraq, sözügedən abstraktsiyaya “canlılıq” keyfiyyəti əxz edir və sayır ki, o (iqtisadi insan) sosial sferaya (oxu:sosial bütövlük) müsbət münasibət bəsləyir ki, bu da faydanın “ictimailəşməsi” meylini ortalığa çıxarır. Bu aspektdən L.Kolberqin yanaşma tərzini, haradasa, öz təsbitini tapır. Az əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, “iqtisadi insan” sosial bütövlük “maraqlandırmır”. Yəni, faydanın “ictimailəşməsi” – “iqtisadi insan”ın məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi deyildir. Az – çox dərəcədə “ictimai”ləşmə, A.Smitin inamla qeyd etdiyi kimi, “istəmədən”, spontan şəkildə gerçəkləşir. Və, bu da, yalnız o halda reallaşa bilər ki (klassiklərin düşüncəsində), azad bazar, azad rəqabət, azad sahibkar və s. gerçək məzmun kəsb etsin və dövlət – yalnız “gecə gözətçisi” statusunda fəaliyyət göstərsin...

Şəkil 5.

Təfəssilatla varmadan da aydındır ki, nə əvvəllər, nə də “indi” belə cəmiyyət (oxu:ölkə) mövcud olmamışdır və yoxdur. Yəni, “iqtisadi insan” modelinin hansısa etik – mənəvi prinsiplərə bağlamaq-yalnız mücərrəd – nəzəri anlam daşıya, yalnız nəzəri təxəyyüldə yer ala bilər. Bu aspektdən, “iqtisadi insan”ın fəaliyyətinin əsas prinsipinə münasibətin tarixi – təkamül prosesində dəyişmə amplitudasına nəzər yetirmək məqsəduyğun olardı:

- ⇒ Eqoist mənafenin dominantlığı; sərvətə canatma; (A.Smit, C.Mill və s.)
- ⇒ Sərvətəcanatma - ədalətlik və sosial bütövlük kontekstində baş verir yaxud verməlidir. (Alman tarix məktəbi).
- ⇒ Sərvətəcanatma – optimallıq müstəvisinə keçirilir. Bütün subyektlər (iqtisadi) üçün faydanın maksimumu iqtisadi tarazlıq halında mümkündür. (Marjinalizm); Rasional davranışın maksimumu anlayışı məhz bu prizmadan qaynaqlanır. Bu anlayış – iqtisad elminin gələcək inkişafının məhək daşına çevrilməklə, onun elm fəlsəfəsi ilə bağlılığını aradan qaldırır;
- ⇒ Sərvətəcanatma - heç də həmişə maksimallaşma yönündə olmur; Bir çox hallarda qərar qəbulu adət - ənənələrin yaxud emosiyaların təsiri altında həyata keçirilir. Yaxud, qərar qəbul etmə üzərində düşünülür, ya da vaxt intervalının qısalığı ucbatından diqqət yetirilmir (Psixoloqizm, davranış qeydiyyatı); Qeyd etdiyimiz və gerçəkliyə daha adekvat olan psixoloji baxış 1960 –cı illərdən sonra aktuallaşmağa başlamışdır.

İqtisadi insan - rasional insan eyniyyətinin yalançı eyniyyət olduğunu bir çox tanınmış tədqiqatçılar da (C.M.Keyns və s.) təsbit etmişlər. Bununla belə, “iqtisadi insan”ın fəaliyyətinin əsas prinsipi nəinki dəyişikliyə uğramamış, hətta daha geniş spektri əhatə etməyə başlamışdır. Söhbət, neoliberal paradigmanın 3 maksimumundan gedir: Maksimum mənfəət; maksimum hakimiyyət; maksimum istehlak. Göründüyü kimi, neoliberalizm “iqtisadi insan”ın eqoizminin daha da dərinləşməsi, güclənməsi istiqamətində nəzəri fikrin bütün gücündən yararlanmaq yolunda “əлиндən gələni” edir. Neoliberal paradigmanın tələp etdiyi “yol” – iqtisadiyyatın cəmiyyət (oxu:millət) üzərində mütləq hakimiyyətinə aparıcı yoldur... Yalnız anlamı önləmək xatirinə, qeyd edək ki, bu halda söhbət, ümumiyyətlə, “iqtisadi insan”ın digər “insanlar” (siyasi, sosial və s.) üzərində hakimiyyətə yiyələnməsindən getmir: söhbət, qlobal kapitalın “nüməyəndəsi” olan “iqtisadi insan” dan gedir. Əgər, nəzərə alsaq ki, dünya iqtisadiyyatında əsas “söz sahibi” olan qlobal kapital “libasını” dəyişir – klassik formadan intellektual kapitala transfer edir, rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası vasitəsi ilə funksional fəaliyyət sferasında “idarəetməni” ələ keçirir və özünün pul vahidini (kriptovalyuta) dövrüyyəyə buraxır, onda “iqtisadi insan” modelinin nədən universal dəyər kimi təşviq edildiyinin gerçək məqsədini anlamaq olar. Yəni, A.Smitin, eləcə də neoklassiklərin təqdim etdikləri “tərəfsiz”, hamıya “bir gözlə” baxan “iqtisadi insan” modeli, kapitalın transmilliləşməsi prosesində

“tərəf” seçmək məcburiyyətində qaldı və bugünkü patologiyaların meydana çıxmasında müstəsna rol oynadı.

Beləliklə, iqtisadi sferada insan iki statusda iştirak edir:

- ⇒ İqtisadi prosesin tərkib elementi (müddətli işçi) kimi; Əmək – alqı – satqı obyektinə çevrilə bilər. Və, prosesin ali məqsədi mənfəəti yüksəltməklə kapitalın artımına nail olmaqdır. Düzdür, insanın sahibkar kimi prosesdə iştirakı, fəzilətlər aspektindən situasiyanı daha da mürəkkəbləşdirir. Amma... bu hal öz – özlüyündə prosesdə insanın fərqli iştirakına dəlalət etmir; İnsan – sahibkarın, müddətli işçi insandan istədikləri ilə quldar insanın kölə insandan almaq istədikləri arasında əslində, əsaslı bir fərq yoxdur (məhiyyət prizmasından). Buna görə də, sahibkar insan = kapital eyniyyəti gerçəkdir. Doğurdan da, “insanı – yalnız iqtisadiyyat “xadimi” – maddi nemətlərin istehsalçısı, mülkiyyətçisi, istehlakçısı kimi görmək... yalnızlıq və mənəviyyətsizliqdır... laissez faire, laissez passer elan etmək isə... cəmiyyətə çürü və öl deməkdir” [13].
- ⇒ İnsan – iqtisadiyyatın xidmət etdiyi sosial varlıq kimi; iqtisadiyyatın əsas məqsədi – solumun (insanların) maddi tələbatlarının ödənilməsindən ibarətdir. İnsan cəmiyyətinin üzvi bağlılıqda olan (həm də dəyərlərin harmoniyası kontekstində) altsistemi statusuna iqtisadiyyat yalnız bu halda layiq görülməyə bilər.

Amma son orta əsrlərdən başlayaraq mənfəətin maksimumu problematikasının iqtisadi tərəkürü “əsarət” altına alma tezliyinə adekvat şəkildə iqtisadiyyat özü üçün fəaliyyət göstərən sistemə - “özündə şey”ə çevrilmiş və bu çevrilmə artan sürətlə davam etməkdədir. Nəticədə, insan həyatının məqsəd və vəzifələri arasında yerdəyişmə baş verir ki, bu da insan kimi yaşayan insan cəmiyyətinin gələcəkdə formalaşma imkanlarını birdəfəlik aradan qaldırır. Eyni zamanda, problemi çıxılmaz salan əsas amillərdən biri artıq formalaşmış “mübadilə” iqtisadiyyatının əksər ölkələrdə siyasi – hakimiyyət mübarizəsinin predmetinə çevrilməsidir. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, belə bir situasiyada iqtisadiyyatın dəyərlər sistemi, mənəvi – etik prinsiplərlə əlaqəsi qırılır.

K.Marksın “yüngül” əli ilə baş verən tərəkür dəyişikliyi çox ağır nəticələrlə sonlandı. Həqiqətən də, “Ortodoks siyasi iqtisadın” ən böyük yalnızlığı “... təsərrüfatı mənəvi sferadan prinsipcə, ayırmasıdır” [13]. Sözügedən “qırılmanın” sonuncu nöqtəsi “Böyük Depressiyadan” sonrakı tarixə təsadüf edir. O dövrdən etibarən iqtisad elmi – seçim haqqında (məhdud resurs/artan tələbat) elmə “çevrildi”. Əslində, predmet dəyişikliyi daha geniş diapazonda baş verdi: iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi (siyasi – iqtisad) funksional fəaliyyət nəzəriyyəsinə (ekonomiks) transfer etdi. İqtisad elminin XX əsrdəki metamorfozası daha çox sadələşdirmə, daha çox bəsitləşdirmə və “indi”nin müstəqil məhiyyətinin mütləqləşdirilməsi yönündə baş vermişdir. Anlaşıldığı kimi, iqtisad elmi – elmin əsas nəzəri subyektinə olan “iqtisadi insan” modelinə “oxşamağa” çalışmışdır... Əslində isə, “oxşama” – tam əks istiqamətdə olmalı idi.

“İqtisadi insan”ın millilik keyfiyyəti: konseptuallıq problemi

İqtisadiyyata universal (neoliberal paradigma) baxışla milli baxışla fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri – təsərrüfat fəaliyyətinin əsas subyektinə yanaşma tərzidir. Aydın ki, aparıcı (əsas) subyektin kimliyi yaxud necəliyi, yekun etibarı ilə iqtisadi koordinant sisteminin mənatutumunu formalaşdırən əsas amildir. İqtisadi nəzəriyyə - formalaşdığı dövrdən etibarən sözügedən subyekt keyfiyyətində “iqtisadi insan” abstraksiyasını görür. Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, son orta əsrlərdən bu günə qədər insanın iqtisadi obrazı yaxud “iqtisadi insan”ın təzahür formaları – nəzəri kontekstdə - 12 dəfə dəyişibdir.

Fərdin abstraksiyası anlamında nəzəri müddəanın funksional fəaliyyət sferasına “tətbiqi” – məhiyyətə, konkret zaman – məkan kontinuumu çərçivəsində formalaşmış münasibətlər kompleksinin mənatutumunu bəsitləşdirməyə, məntiqi – aksiomatik aspektdən gerçəkliyin ideal obrazını (oxu:interpretasiyasını) formalaşdırmağa, əsas istinad nöqtəsinin iqtisadi rəasionalizm olduğuna diqqət çəkməyə və son olaraq, iqtisadi nəzəriyyənin “xalis”liyini təmin etməyə yönəlmişdir. Bu məntiqə yanaşma – iqtisadiyyatın və onun nəzəri konstruksiyasının ambisiyalı “yüksəlişinə” gətirib çıxardı. Artıq ictimai həyatın bütün spektri iqtisadi məntiqə dəyərləndirilməyə, hər şeyin və hamının, məzmun etibarı ilə iqtisadiyyata, onun artımına xidmət etdiyi təsəvvürü formalaşmağa başladı. Etno iqtisadi sistemdə yaxud milli iqtisadiyyatda təsərrüfat fəaliyyətinin əsas subyektinə “milli insan”dır. Bizim

təsvirimizdə etnos (millət) – təkcə dil, ərazi, mədəniyyət, din ümumiliyi, eləcə də ümumi tarix və vahid gələcəkdə deyil, həm də təsərrüfat tipinə malikliyi ilə səciyyələnir. Eyni zamanda, “milli insan” – yalnız milli dəyərlər sistemi, milli mentaliteti deyil, həmçinin etnosun mənsub olduğu sivilisasiyanın mental aspektlərini özündə birləşdirir. Bu aspektdən, əslində A.Smitin “iqtisadi insan”ı – qərb sivilisasiyasına və katolik kilsəsinə mənsub olan bir “ingilis”dir.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, dayanıqlı xarakter daşıyan davranış tərzini və əsas dəyər – konseptlər məhz milli mühitdə formalaşır. Millilik – təbii səciyyəli keyfiyyət halıdır. Onun dəyişməsi – prinsipcə mümkün deyildir. “İnsan hər yerdə eynidir” deyimini çıpaq demaqogiyadır. “Bu gün dünyada 5 min etnos və 10 min özünəxas xüsusiyyətləri ilə fərqlənən cəmiyyət mövcuddur...Bu, o deməkdir ki, bazar iqtisadiyyatı – sırf universal təsərrüfat sistemi kimi, gerçəklikdə mövcud deyildir... Bazar – həmişə etnik mənşəli olubdur”[12]. Yaxud, olmalıdır! Sübut etməyə lüzum yoxdur ki, milli “süzgəcdən” keçməyən, milli aspektdən “özünükləşdirilməyən” bazar – ya kəskin deformasiyaya uğrayır, ya da onun fiaskosu qaçılmaz olur.

Yekun mülahizələr

Nisbətən geniş spektrdə - cəmiyyət miqyasında baxdıqda “iqtisadi insan” modelinin təhlükəlilik dərəcəsi (gələcəyə yönəlik) liberal – demokratiya kontekstində daha qabarıq şəkildə təzahür edir. İqtisadi sferanın tənzimlənməsində dirijist yaxud etatist, eləcə də konservativ platformalardan çıxış edən ölkələrdə “gözlənilən təhlükələr”, liberalizmlə müqayisədə daha sönük “görünürlər”. Belə ki, sözügedən sistemdə individium mütləşdirilmir, fərd → solumun “doğurduğu”, onun identikliyi özündə ehtiva edən varlıqdır. Və, belə olan halda “iqtisadi insan”ın “ikiləşməsi” baş verir: funksional prosesdə yalnız öz mənafeyini güdən qatı eqoist, alınan effektin sosial proyeksiyasında mənafeyətli, “əxlaqlı” eqoistə çevrilir. Yəni, individual “mütləqləşmənin” sosiallığa neqativ təsirinin “dağıdıcı” diapazonu əhəmiyyətli dərəcədə daralır, lakin problem – arzulanan gələcəyi təhdid edən – tam şəkildə aradan qalxmır. “İqtisadi insan” modelinin əsas təhdid və təhlükələri sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- ⇒ Cəmiyyətdə son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən sosio – mədəni identikliyə güclü neqativ təsir; Ayrıca götürülmüş fərdin konkret sosial bütövə aidliyinin “unutdurulması”.
- ⇒ Mənəvi – etik, əxlaqi dəyərlərin “inflasiyası”, “maddiləşdirilməsi” – iqtisadi ölçü prosedurunun tətbiqi; Mənəviyyətlilik → faydalılıqla əvəz olunur. Faydanın maksimumuna əngəl törədən dəyər - əhəmiyyətsizdir və kənara qoyulmalıdır.
- ⇒ Və, bütün bunların məntiqi yekunu olaraq, dayanıqlı inkişafın sütun dayanıqlarından olan sosial kapitalın formalaşma imkanlarının ifrat dərəcədə məhdudlaşması;
- ⇒ Cəmiyyətdə sosial təbəqələşmənin dərinləşməsi; Bir tərəfdən, istehsalın xarakterinin (ictimai) dəyişməsi – fərdiləşmə, real sektorun “sıxışdırılması”, spekulativ əməliyyatların kütləviləşməsi, digər tərəfdən, industrial sferada ixtisaslaşmış işçi qüvvəsinə tələbatın kəskin şəkildə azalması və tam məntiqi olaraq sosial ierarxiyada orta təbəqənin (elita, ziyalılar) formalaşma bazasının daralması; Bu dəyişikliklər kompleksinə nəinki makrosabitliyin qərarlaşmasına mənfi işarəli təsir göstərir, hətta sivilisasiyanın təməllərini etibarsız hala gətirir.
- ⇒ Əməyin xarakterinin dəyişməsi; Əmək→kapital münasibətlərinin yeni transformasiyaya uğraması ilə yanaşı, əməyin (canlı əmək) “əhəmiyyətsiz”ləşməsi; Yaradıcı əməyin – kapitallaşması; Bu proses, “iqtisadi insan” modelinin daxili təbiətinə immanent olmaqla yanaşı, müasir rəqəmsallaşma dövründə xüsusilə intensivləşmişdir.

Beləliklə, cəmiyyətin dayanıqlı inkişaf trayektoriyasına çıxışının reallaşma ehtimalı “iqtisadi insan” modelinin etik – mənəvi dəyərlərlə “yüklənməsi” və “yükün” rasional sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsindən determinoloji asılılıqdadır.

Ədəbiyyat

1. Bəyramov,Ə. Rəqəmsal inqilab:milli iqtisadiyyatın gələcəyi. Bakı:-2021,-səh.189
2. Canetti, E. Kütlə və hakimiyyət. Bakı:-2016, -s.5
3. Автономов,В, Ананьин, О, Макашева, Н. История экономических учений. М;ИНФРА, -2010
4. Бодрийяр, Ж. Символический обмен и смерть. М; «Добросвет», 2000, стр.61
5. Бурчикова, Е.О. «Человек экономический»: Традиции анализа и новации современности//Теория и практика обществ развития. – 2015, -№12, - стр. 374

6. Выжлецов Г.П. Проблема ценности в современной аксиологии и экономике // Проблемы современной экономики. 2005. № 3 /4(15/16)
7. Жданов, Д. Человек экономический – взгляды и подходы//экономическая теория;- 2014, - №3.
8. Избранные сочинения И.Бентама// - Т.1.-Спб:-1967
9. Лабаль, К. Эссе о происхождении неолиберализма / Пер. с фр. С. Рындина. — М.: Новое литературное обозрение, 2010. — 432 с
10. Маршалл, А. Принципы политической экономии. В.3Т.М:-1993, Т.1
11. Поланьи, К. Два значения термина «экономический»/неформальная экономика: Россия и мир. М;- Логос,-1999
12. Рязанов, В.Т. Роль религиозной этики в формировании этно – экономических (национальных) систем хозяйствования// Проблемы современной экономики. – №3(27), - 2008
13. Соловьев, В. Оправдание добра. Нравственная Философия. Соч. В.2т.Т.1. 1988
14. Фромм, Э. Душа человека. М.: Республика,- 1992.- 430 с.
15. Фромм, Э. Некрофилы и Адольф Гитлер// Вопросы философии. 1991; №9, - с.84
16. Kohlberg, L. The claim to moral adequacy of a highest stage of moral judgment. The Journal of Philosophy, 70(18), -1973,- 630-646
17. Mill,J.Utilitarianism.Cosmo, inc.2008

А.И.Байрамов
д.э.н.проф.

Азербайджанский государственный университет экономики. Email:avazbayramov61@gmail.com
Экономическая антропология: «экономические» образы человека

Аннотация

Проблема человека и адекватная теоретическая конструкция его проявления в экономической жизни, является архиважной проблемой современности. В статье, на основе нового антропологического подхода дается концептуальная дескрипция данной проблемы. Методологическая база исследования основывается на социальной философии, институционализме и структурно-функционального подхода. В процессе исследование проведена концептуальное обобщение разнозначимых взглядов на деятельности «экономического человека» и обоснуется решающее значение «субъективного мира» экономики в процессе системного развития.

Ключевые слова: антропология, экономический человек, модель, процесс «экономизации», этика, выбор, интерес

A.I.Bayramov
doctor of economics, prof.
Azerbaijan State University of Economics
Email: avazbayramov61@gmail.com

Economic anthropology: "economic" human images

Resume

The problem of a person and an adequate theoretical construction of its manifestation in economic life is an overriding problem of our time. In the article, on the basis of a new anthropological approach, a conceptual description of this problem is given. The research methodological basis is based on social philosophy, institutionalism and structural-functional approach. In the course of the study, a concentric generalization of different views on the activities of an "economic person" was carried out and the decisive importance of the "subjective world" of the economy in the process of systemic development was substantiated.

Key words: anthropology, economic man, model, the process of "economization", ethics, choice, interest

Elmi redaktor: i.f.d., dos. Y.Məmmədov

Daxil olub: 02.02.2022.

Çapa qəbul olunub: 07.02.2022.